

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

«ՂԱՓԱՆՑՎՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» «ԵՐՐՈՐԴ» ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՄԸ

1720-ական թթ. հայոց ազատամարտի հիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը՝ «Ղափանցվոց պատմություն»-ը, մեզ է հասել երեք հեղինակային բնագրերով՝ նախնական երկու գրառումներով (պատումներով) և նրանց հիման վրա նույն հեղինակի մխիթարյան Ղուկաս վրդ. Սեբաստացու կազմած «Համապատում» ամփոփիչ բնագրով¹: Նախնական պատումներն իրականում ոչ այլ ինչ են, քան ազատամարտի մասնակիցներ Ստեփանոս Շահումյանի և Տեր-Ավետիք քահանայի բանավոր հաղորդումների ճշգրիտ արձանագրումը, որի հավաստիությունն ու Համապատումի հետ ունեցած լուրջ տարբերությունները քննել և ներկայացրել ենք առանձին հոդվածաշարով²: Բնագրագիտական հետազոտությունն իր հերթին հնարավորություն ընձեռեց, համաժամանակյա սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, զուգահեռաբար կատարել նաև պատմահամեմատական վերլուծություն 1720-ական թթ. հայոց ազատամարտի վերաբերող կարևոր բացահայտումներով ու սրբա-

¹ Տե՛ս Դավիթ Բեկ կամ «Պատմություն Ղափանցոց», աշխատասիրեց Սամուել վրդ. Արամյան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978 (այսուհետև՝ Պատմություն Ղափանցոց), էջ 62-92: Այս հրատարակության բնագրային մասը հոդվածիս շարադրանքի մեջ, համառոտագրություններով, հղելու ենք ըստ հետևյալ հատվածների. ՊՄՇ՝ Պատում Ստեփան Շահումյանի, էջ 119-130. ՊՍԱ՝ Պատում Տեր-Ավետիք քահանայի, էջ 131-143. Համապատում՝ Համապատում բնագիր, խմբագրեց Ղուկաս վրդ. Սեբաստացի, էջ 147-181. Ջորացուցակ Դավիթ-Բեկի գորավարների ցանկը և Տեր-Ավետիքին նվիրված ներբողը, էջ 143-145:

² Ա . Մ . Ա յ վ ա զ յ ա ն , «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)».- *Պատմաբանասիրական հանդես* (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1990, No. 2 (129), էջ 119-134: Ն ու յ ն ի՝ «Դավիթ-Բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները».- ՊԲՀ, 1990, No. 3 (130), էջ 76-85: Նույնի՝ «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք».- ՊԲՀ, 1990, հմր. 4 (131), էջ 63-80: Ն ու յ ն ի՝ «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.».- ՊԲՀ, 1991, հմր. 2 (133), էջ 102-114: Ն ու յ ն ի՝ ««Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը».- ՊԲՀ, 1992, No. 1 (134), էջ 85-100: Հոդվածաշարն ամփոփված է 1992 թ. պաշտպանված թեկնածուական դիսերտացիայում՝ ««Ղափանցվոց պատմությունը» և 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ուսումնասիրությունը»:

գրումներով հանդերձ:

Այսուհանդերձ, «Ղափանցվոց պատմության» բնագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրությունն ավարտված համարել չի կարելի: Մասնավորապես, քննության է կարոտ Համապատումի շարադրանքի համար հիմք ծառայած այլ լրատուների եւ, ըստ այդմ էլ, մեզ չհասած լրացուցիչ նախնական գրառում-պատմումների գոյության հարցը: «Ղափանցվոց պատմության» վենետիկյան բնագրերի հրատարակողը՝ Ս. վրդ. Արամյանը, հիմնվելով Մխիթարյան միաբանության ժամանակագրության վրա, ենթադրում էր, որ հնարավոր այլ լրատուների մեջ կարող էր լինել Հովհաննես անունով մի «պատանի», որը 1736 թ. առևտրական խնդիրներով հասել էր Վենետիկ՝ «ի Հաբանդ (իմա Ղափան՝ - Ա. Ա.) երկրէ Հայաստանեայց»: «Եթէ ժամանակագրության մեջ անցած է այդ Հովհաննես երիտասարդին անունին հիշատակությունը, - գրում է Ս. Արամյանը, - ըսել է սովորական անձնավորություն մը չէր, այլ պետք էր ասիկա ալ ըլլար Ղափանի նշանավոր տոհմերէն մեկուն զավակը, որ Ստեփան Շահումյանին նման, Դավիթ-բեկի ձեռնարկին քայքայումէն վերջ, կդիմեր Վենետիկ... Այդ թվականին Վենետիկի մեջ կային 20է ավելի դափանցի վաճառականներ: Կրնա ըլլալ, որ այս Հովհաննես երիտասարդն ալ Շահումյանին նման եղած է Դավիթ-բեկի զինակիցներէն մեկը, որ Վենետիկ գալեն վերջ, հարաբերության մտնելով մխիթարյան հայրերուն հետ՝ անոնց պատմած է ազատագրական պատերազմներու մասին իր գիտցածները»⁴: Ս. Արամյանը հիշեցնում է նաեւ, որ Դավիթ-բեկի զորավարների ցանկում նշվում են Հովհաննես անունով երկու հրամանատար. մեկը՝ Զավնդուրում, մյուսը՝ Մեղրիում⁵: Միաժամանակ Ս. Արամյանն այն կարծիքին էր, որ «այս ենթադրությունը հավանականութենէն անդին չանցնիր»⁶:

Խնդիրն այլ տեսանկյունից քննելով՝ սույն հոդվածում հաստատում ենք, որ Համապատում բնագրի մեջ, բացի Ստեփանոս Շահումյանի եւ Տեր-Ավետիքի պատմումներից (մեզ հասած ՊՄԾ-ն եւ ՊՏԱ-ն), օգտագործվել են նաեւ այլ մեզ չհասած, նախնական պատում կամ պատմումներ՝ գրավոր կամ բանավոր: Բանն այն է, որ Համապատումում Ղուկաս Սեբաստացին բերում է որոշ փաստեր, որոնք կամ զգալիորեն տարբերվում են ՊՄԾ-ի եւ ՊՏԱ-ի տեղեկություններից, կամ նրանցում առհասարակ արձանագրված չեն: Հոդվածը ՊՄԾ-ՊՏԱ-Համապատում բնագրերի որոշ հատվածների տեքստաբանական համեմատություն է (զուգահեռ պատմագիտական

³ Ղուկաս Սեբաստացին իր անտիպ մի աշխատության մեջ հատուկ ճշտում է. «Դարձեալ գաւառն Խաբան որ եւ Հաբանդ ասի, թեպէտ այժմ ընդարձակապէս առեալ ունի եւ զԳուրիամ, զԶավնդուր եւ զայլ գաւառս Սիւնեաց աշխարհին, սակայն յատկապէս ունի զՓոքր Սիւնիս եւ զՀալիձոր ուր բնակեր Դաւիթ Պէկն ի մտանէլն նորա ի Խաբան...». – տե՛ս Ե . Փ ե չ ի կ յ ա ն . «Դաւիթ Բեկի» պատմական աղբյուրները եւ Մխիթարյանք». - «Բազմավեպ», ԴԶ, 1938, No. 6-9, էջ 175:

⁴ Պատմութիւն Ղափանցոց, Առաջաբան, էջ 85:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 86:

հետազոտությամբ), որը, ինչպես կտեսնենք, լիովին թույլ է տալիս դրականորեն պատասխանելու առաջադրված հարցին:

Բարգուշատի արշավանքին վերաբերող դրվագը

Նախորդ ուսումնասիրությամբ պարզվել էր, որ Ս. Շահումյանի պատումն ավարտվում է 1724 թ. օգոստոսի իրադարձությունների արձանագրումով: Տեր-Ավետիքը շարունակում է ներկայացնել Սյունյաց ապստամբության հետագա ընթացքը: 1724 թ. երկրորդ կեսին կամ 1725 թվականի առաջին կեսին Դավիթ-բեկի զորքերն իրագործում են երեք արշավանք (տե՛ս ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 164-165)⁷:

Ի տարբերություն առաջին երկու արշավանքների⁸՝ երրորդի վերաբերյալ Տեր-Ավետիքի պատումի եւ Համապատում բնագրի տեղեկությունները նույնական չեն (ՊՏԱ, էջ 135. հմմտ. Համապատում, էջ 164-165): Համապատումի այդ դրվագը շարադրելիս՝ Ղուկաս Սեբաստացին, բացի ՊՏԱ-ից, հավասարապես օգտվել է եւ մի երրորդ՝ մեզ չհասած աղբյուրից (ՊՄՇ-ն այդ իրադարձությանն առհասարակ չի անդրադարձնում):

Նոր տեղեկություններ

Այսպես, Համապատումը հաղորդում է նոր եւ արժեքավոր տեղեկություններ, որոնք ՊՏԱ-ում բացակայում են:

Ա) Նշվում է Մխիթար սպարապետի հրամանատարության տակ գտնվող գնդի թվաքանակը՝ «գՄխիթար սպարապետն իւր հազար ութ հարիւր վառելովք»: Այս թիվն, ի դեպ, Չորացուցակում բացակայում է (հմմտ. էջ 143-144):

Բ) Գրանցված են տեղագրական անվանումներ, որոնք ՊՏԱ-ում եւ ՊՄՇ-ում չեն հիշատակված՝ Կարմիր վանք ավանն ու Խոտանանը⁹:

⁷ Տե՛ս ՊՄՇ, էջ 129-130. Ա. Մ. Այվազյան, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», նշվ. աշխ., էջ 134. Ն ու յ ի՝ «Իրադարձությունները Ղափանում եւ Նախիջեւանի խանությունում 1724 թ.», նշվ. աշխ., էջ 103-105:

⁸ Այս թվագրումը բխում է «Ղավանցվոց պատմության» մեջ կիրառված ժամանակագրական հաջորդականության պահպանման բացահայտված սկզբունքից (տե՛ս ծնթ. 2-ում նշված բոլոր ուսումնասիրությունները): Չամչյանի համաձայն նույնպես այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1725 թ. (տե՛ս Մ ի ք ա յ է լ Չ ա մ չ ե ա ն ց . Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 791-792):

⁹ Առաջին հարձակումը ձեռնարկվել է Ղազանկուլի (իմա՝ Կապուտջուղ) լեռան ուղղությամբ՝ «ի վերայ թուրքմանաց», իր հետ բերելով ահագին ավար 6300 ոչխար եւ 4130 «զայլ անասունս»: Տասն օր անց Դավիթ-բեկը «դարձեալ առաքեաց զգօրսն ի լերինս Կասպելու (իմա՝ Գազբույլ - Ա. Ա.)», «ի վերայ Թուրքմանին, որք գնացեալ հարին եւ գնտա անդ, եւ առին զինչս նոցա եւ զանասուն 900, եւ դարձան ի Հալիձոր» (ՊՏԱ, էջ 135):

¹⁰ ՊՄՇ-ում Կարմիր վանքը նշված է Եոցիվանակ ձեռով (էջ 124): Համապատումի մի այլ տեղում Ղուկաս Սեբաստացին արդեն խմբագրել է. «...մելիք Ֆռանկուլն Երցվանէկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք, որ է ի Պարկուշատ գաւառին» (էջ 157): Կարմիր վանքի տեղադրությունը Բարգուշատում Ղ. Սեբաստացին կարող էր մակաբերել մելիք Ֆրանգյուլի՝ Թորոսին ուղղված ուխտադրուժ նամակի

Գ) Նշվում է քոչվորների վրա Մխիթարի հարձակման օրվա պահը. «ի վերայ հասաներ նոցա յառաւօտու պահուն»:

Դ) Պարզվում է, որ Դավիթ-բեկը սուգ է անում (գուցե նաև հայտարարում) Ֆաթի-Ալի սուլթանի գորքի դեմ կռվում ընկած եւ գերեվարված հայ ռազմիկների հիշատակին. «...եւ սուգ էառ Դաւիթ ի վերայ քաջին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացն ի գուր տարապարտուց կորուսելոյ»¹¹:

Ե) Ճշտվում է, որ Պալի գորավարը, վիրավորվելուց եւ թշնամու թիկունքում հայտնվելուց հետո, գիշերներով է ճանապարհվում դեպի Հալիձոր:

Զ) Հաղորդվում է, որ Համապատումը կազմելու պահին, այսինքն՝ 1730-ական թթ. վերջերին¹², Պալին տակավին Հալիձորի մելիքն էր:

Տարբերություններ

Նոր տեղեկություններից զատ, Համապատումը որոշակի տարբերություններ ունի ՊՏՍ-ի համապատասխան հատվածից.

Ա) Ըստ Համապատումի, Մխիթար սպարապետն արշավում է ոչ թե ուղղակիորեն դեպի Բարգուշատ (ինչպես Տեր-Ավետիքի բերանից գրի է առնվել ՊՏՍ-ում), այլ Բարգուշատից Ղափան՝ Կարմիր վանք ավանի կողմերը թափանցած ինչ-որ քոչվոր ցեղի վրա: Այստեղից, ի դեպ, կարելի է անել մի կարեւոր հետեւություն. 1724 թ. վերջին-1725 թ. սկզբին Դավիթ-բեկն իր իշխանության սահմաններում էր համարում մելիք Ֆրանգյուլի Կարմիր վանք կամ Երցվանեկ ավանը: Սա նշանակում է, որ հայոց գորքերն անպատիժ չէին թողել մելիք Ֆրանգյուլի 1724 թ. մարտի վերջին-ապրիլի սկզբին կատարած դավաճանությունը (երբ դարանակալվեցին ու սպանվեցին Թորոս-բեկն ու նրա գորքի մեծ մասը՝ 4600 հայորդի)¹³ եւ որոշ ժամանակ անց գրավել էին վերջինիս սեփական ավանը՝ Կարմիր վանքը:

Բ) Ըստ Տեր-Ավետիքի, Խոտանանի ճակատամարտում հայերը կորցրել էին 200 մարդ, մինչդեռ Համապատումը գոհերի թիվը հասցնում է 300-400-ի:

Գ) Տեր-Ավետիքի համաձայն, Պալի գորավարը, վիրավոր վիճակում, կռվի դաշտից Հալիձոր է հասնում 4 օրվա ընթացքում, իսկ ըստ Համապատումի՝ 3 օրում:

Դ) Ի վերջո, հոգուտ երրորդ՝ գրավոր կամ բանավոր, մեզ չհասած նախնական պատում-աղբյուրի գոյության խոսում է այն, որ Համապատումի խնդրո առարկա հատվածում Ս. Շահումյանի անունը հիշատակված է մի ձևով՝ «Ստեփանոս Շհումանեան», որով ո՛չ ինքն է

հետևյալ տողերից. «...զի եւ ի մեր Պարկուշաթայ Հայոցն քեզ բազում օգնութիւնս առնենք» (ՊՄԵ, էջ 125. հմտ. Համապատում, էջ 157):

¹¹ Միաժամանակ, Համապատումից դուրս է ընկել Տեր-Ավետիքի այն հաղորդումը, որ գերությունից Ս. Շահումյանի փախուստի լուրն առնելով՝ Դավիթ-բեկն «ուրախ եղև եւ հրամայեաց երկու օր հանդիսութիւնս առնել»:

¹² Տե՛ս Դ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1893, էջ 301: Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 86-89:

¹³ Դեպքի թվագրումը կատարված է աստ՝ Ա. Մ. Այվազյան, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», նշվ. աշխ., էջ 130-134:

իրեն կոչում՝ «Ես՝ Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս» (ՊՄՇ, էջ 127), եւ ոչ էլ Տեր-Ավետիքը, որը նույնպէս նրան անվանում է «Ստեփաննոս Վարդանէս Շահումբանէս» (ՊՏԱ, էջ 134) կամ՝ «Ստեփաննոս Շահում Զատայ» (նույն տեղում): Համապատասխանորէն այլ էջում եւս չի հանդիպում «Ստեփաննոս Շահումբանէան» ձևը (հմմտ. Համապատասխան, էջ 148, 149, 161), ուստի Ս. Արամյանն օժտել է այն «sic» նշանով: Ջորաջուցակում անունը հիշվում է որպէս «Ստեփաննոս Վարդանէսեան» (էջ 143), իսկ Ս. Ղազար կղզում շինված խորանի վրա արձանագրված է՝ «Ղափանեցիք Շահումբանց տան... պարոն Ստեփան Վարդանէսեան»¹⁴:

Թորոս գորավարի՝ Դավիթ-բեկին ներկայանալու դրվագը

Նախնական այլ պատումի կամ պատումների գոյության օգտին է խոսում նաեւ ՊՄՇ-ի մեջ մուծված հետեւյալ ամբողջական հատվածը.

«Եւ իբրեւ լուան բնակիչքն Չաւնդրու զգալն Դաւիթ Պէկին՝ դիմեցին առ նա, եւ զառաջինն դիմեաց Թորոսն (ձեռագրում՝ Դորոս)¹⁵, որ բնակէր ի Խորձոր, զալ եւ առնուլ ի նմանէ զհշխանութիւն զօրապետութեան. եւ գնացեալ ի Չաւնդուր՝ ժողովեաց զարսն տեղւոյն առ ինքն. մնաց անդ» (ՊՄՇ, էջ 122):

Ս. Արամյանը ծանոթագրում է, որ այս «հինգ տողերն ավելի ուշ գրված, տարբեր գրով, հետո առանձին թուղթով փակցված են բնագրին մեջ: Այդ պատճառով թերեւս գրված է Դաւիթ եւ ոչ թե Տաւութ, կամ Դորոս՝ փոխան Թորոսի»¹⁶: Ներմուծված հատվածի տարբեր ձեռագրով գրված լինելը մտածել է տալիս, որ «երրորդ» կամ այլ լրատուի պատմածի գրի առնողը Ղուկաս Սեբաստացին չի եղել: Երբ սրան ավելացնում ենք նաեւ անունների արտասանման տարբերությունը (ՊՄՇ-ում՝ «Տաւութ» կամ «Դաւութ» եւ «Թորոս», բայց երբեք՝ «Դորոս» ու միայն մեկ բացառությամբ՝ «Դաւիթ»¹⁷), ապա ենթադրելի է դառնում, որ այդ հատվածը Ս. Շահումբանի թելադրածն էլ չէ:

Այժմ տեսնենք, թե մեզ հուզող դեպքն ինչպէս է նկարագրում Տեր-Ավետիքը.

«Արդ՝ զայս ամենայն (Դավիթ-բեկի գործունեությունը – Ա. Ա.) իմացեալ, ամենեքեան որք բնակեալք էին ի Չաւնդուրն, զառաջինն եկն առ նա Թորոս զօրապետն, եւ ընդ նմա հնգետասան այր: Եւ ետ նմա զհշխանություն զօրապետութեան եւ առաքեաց զնա, եւ ընդ նմա զՊայնտուր սպարապետն (sic – Ա. Ա.) ի Չաւնդուր» (ՊՏԱ, էջ 132. ընդգծումն իմն է՝ Ա. Ա.):

Նույն դրվագին Համապատասխան անդրադառնում է երկիցս:

¹⁴ Պատմություն Ղափանցուց, էջ 116:

¹⁵ ՊՄՇ, էջ 122, ծնթ. 10:

¹⁶ Նույն տեղում, ծնթ. 9:

¹⁷ ՊՄՇ, էջ 129:

Առաջին անգամ այն տրված է ՊՏԱ-ի վերաշարադրության ետնախորքում¹⁸ եւ, ընդհանուր առմամբ, կրկնում է Տեր-Ավետիքի հաղորդումը.

«Արդ լուր եղեւ ամենայն բնակչացն Ղափանու, թէ Դաւիթ Պէկն եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծաւ քաջութեամբ, եւ հասանէին առ նա յամենայն կողմանց. գառաջինն դիմէր գալ առ նա Թորոս՝ սակաւ արամբ, եւ առնոյր ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, եւ դառնայր ի Չաւնդուր՝ յերկիրն իւր, ընդ իւր առեալ նաեւ զՊայնտուր զօրավարն Դաւթի» (էջ 150. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Երկրորդ անգամ այս դրվագը Համապատումում մատուցվում է Ս. Շահումյանի պատումի հիման վրա¹⁹ եւ հիմնականում համապատասխանում է ՊՄՇ-ի մեջ մուծված վերոհիշյալ հատվածի հաղորդմանը.

«Ընդ աւուրս ժամանակացն այնոցիկ՝ իբրեւ լսէր Թորոս ի Խորձոր, որ է ի Չավնդուրն, թէ Դաւիթ (ձեռագրում՝ Թաւիթ²⁰) եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Միսան գաւառ, ընդ իւր առնոյր արս իբրեւ երեսուն, եւ գայր հասանէր առ նա. եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, վաղվաղակի դարձ առնէր, խաղայր գնայր ի Չավնդուր, եւ գարս տեղոյն առ ինքն ժողովէր, կարգէր կազմէր գնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ հիսնապետս» (էջ 154. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Սույն հատվածը գալիս է հաստատելու «երրորդ» նախնական պատումի գոյության փաստը, եւ ահա թե ինչու. 1. Առկա է մեզ հայտնի երեք բնագրերում ընդունված արտասանության ձևերից եւս մեկ շեղում՝ «Դաւիթ»-ը գործածվում է «Թաւիթ» հնչյունափոխությամբ: Սա չի կարելի վրիպակ համարել, որովհետեւ ՊՄՇ-ի մեջ մուծված զուգահեռ հատվածում կան նաեւ Ս. Շահումյանի կողմից չգործածված «Դորոսը» եւ «Դաւիթը»: 2. Հաղորդվում է մի տեղեկություն, որը Ս. Շահումյանի պատումում (ներառյալ մուծված հատվածը) չկա, իսկ Տեր-Ավետիքի տվյալներին չի համապատասխանում. խոսքը Թորոսի հետ Դավիթ-բեկի մոտ եկած ռազմիկների թվի մասին է՝ 30 հոգի (ՊՏԱ-ում՝ 15 հոգի): Սա ոչ վրիպակ է, ոչ էլ վերախմբագրում. Համապատումը խմբագրելիս, Ղուկաս Սեբաստացին ձեռքի տակ ունեցել է այս 30 հոգու հիշատակումով առանձին մի աղբյուր եւ այդ իսկ պատճառով Համապատումի՝ խնդրո առարկա դեպքն արձանագրող առաջին (ՊՏԱ-ն վերարտադրող) հաղորդման մեջ զանց է առել Տեր-Ավետիքի ծանուցումը 15 հոգու մասին ու պարզապես գրել է՝ «գառաջինն դիմէր գալ առ նա Թորոս սակաւ արամբ» (էջ 150):

¹⁸ Համապատում, էջ 150-153. հմմտ. ՊՏԱ, էջ 131-133:

¹⁹ Տե՛ս Համապատում, էջ 154-164. հմմտ. ՊՄՇ, էջ 122-130: ՊՄՇ-ի եւ ՊՏԱ-ի զուգահեռ հատվածների եւ Համապատումում դրանց օգտագործման մասին տե՛ս նաեւ Ա. Ս. Այվազյան, «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ....», նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁰ Տե՛ս Համապատում, էջ 154, ծնթ. 21:

Այսպիսով, Ս. Շահումյանի պատումի մեջ մուծված հատվածը եւ Համապատումի նշված մասը (էջ 154) բխում են մի ընդհանուր, մեզ չհասած աղբյուրից, այն է՝ այլ լրատուի բերանից գրառված «էրրորդ» պատումից: Թե ո՞վ է եղել այս դրվագի էրրորդ պատմողը, հաստատապես ասելն անհնար է: Գուցե հե նց այն Հովհաննես անունով պատանին, որի մասին վերն արդեն խոսվել է: Սակայն կարելուրն այն է, որ «էրրորդը» (կամ գուցե եւ լրատուները մեկից ավելին են) քաջատեղյակ է 1720-ական թթ. Սյունիքում տեղի ունեցած իրադարձություններին. այդ է վկայում հատկապես Մխիթար սպարապետի Բարգուշատից Ղափան թափանցած քոչվորների դեմ արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը: Այդ է հուշում նաեւ Թորոս գորավարի հայրենի գյուղի Խորձորի հիշատակությունը, որը «Ղափանցվոց պատմության» մեջ հիշվում է միայն «էրրորդ» պատումի հիման վրա գրված հատվածներում (ՊՄՇ, էջ 122. Համապատում, էջ 154)²¹:

Հալիձորի ճակատամարտի դրվագը

«Էրրորդ» պատումի գոյության փաստը լրացուցիչ տվյալներով հաստատում է Հալիձորի ճակատամարտի մասին պատմող հատվածը: Համապատումում կան նոր տեղեկություններ:

Ա) ՊՏԱ-ում ասվում է, որ օսմանյան հարձակման պահին Դավիթ-բեկի հետ էին մնացել Տեր-Ավետիքն ու մելիք Փարսադանը (էջ 136), Համապատումում լրացված է, որ այդ երկուսի հետ կային որոշ թվով զինվորներ՝ «զհետ գնացին նաեւ Տեր Աւետիսն եւ Մելիք Փարսադան սակաւ ոմամբ» (էջ 167):

Բ) Համապատումի եւս մի լրացուցիչ տեղեկություն վերաբերում է Ղափանը պաշարած օսմանյան բանակին օժանդակ ուժերի միանալու ժամանակին՝ «յամսեանն իններորդի յետ գալստեան Օսմանցոց ի Ղափան» (էջ 167)²²:

Գ) Համապատումը նշում է Դավիթ-բեկի հետ Հալիձորում ամրացած զորքի ընդհանուր թիվը՝ 350 ռազմիկ (էջ 168):

Դ) Համապատումը մանրամասն նկարագրում է օսմանցիների վերջին գրոհը, որի ընթացքում նրանք գործի էին դրել 26 պաշարող մեքենա (էջ 168), մինչդեռ ՊՏԱ-ում թշնամու այս մեծ գրոհի մասին որեւէ բան չի ասվում (էջ 137):

Ե) Համապատումում նկարագրված են նույն օրվա կովի այլ

²¹ Գուցե բարբառագետ լեզվաբանները կարողանան «դ»-ն «թ»-ի (Թաւիթ) եւ «թ»-ն «դ»-ի (Դորոս) հնչունափոխության փաստի հիման վրա ենթադրել «էրրորդ» պատմողի ծննդյան եւ բնակության վայրը, ի մտի ունենալով, որ այն պետք է փնտրել, ըստ ամենայնի, Սյունիքում եւ հարող տարածքներում:

²² Միաժամանակ, Համապատումից դուրս է ընկել Տեր-Ավետիքի չափազանց կարեւոր հաղորդումը, ըստ որի Հալիձորի պաշարումն սկսվել է Քառասներորդաց պահքի 13-րդ օրը (ՊՏԱ, էջ 136), որը թույլ է տալիս հստակ ճշտելու այն փետրվարի 26, 1727 թ. (տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, «Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 88-94, ուր եւ քննված է Հալիձորի ճակատամարտի ժամանակագրությունը):

մանրամասներ եւս, որոնք ՊՏԱ-ում դարձյալ բացակայում են, այն է՝ Տեր-Ավետիքի եւ Մխիթարի հակագրոհից առաջ գորքերի առջեւ արտասանված ճառի, նրանց հետ այդ 300 զինվոր ունենալու, գաղտնի դռնով օսմանցիների թիկունք դուրս գալու եւ օսմանցիների աջակողմյան գնդի վրա առաջին հարվածը հասցնելու մասին (էջ 169-170):

Կա մի կարեւոր տարբերություն եւս. Տեր-Ավետիքի համաձայն, հայոց հակահարձակումը տեղի է ունեցել պաշարման 6-րդ օրը (էջ 137), իսկ ըստ Համապատումի 7-րդ օրը (էջ 168): Ըստ ամենայնի, այս բոլոր տեղեկությունները Ղուկաս Մեբաստացին քաղել է անմիջականորեն այլ լրատուից կամ նրանից գրառված պատումից:

Ինչպես ժամանակին իրավամբ նկատել էր Մ. Օրմանյանը, 1720-ական թթ. սկսած Միքայել Չամչյանին կարելի է «իբր բնագիր հեղինակ» համարել²³: Արդարեւ, Չամչյանը, թեպետեւ ընդհանուր առմամբ հարազատ է մնում եւ հաճախ բառացիորեն է կրկնում «Ղափանցվոց պատմություն»-ը, այդուհանդերձ նա մի շարք նոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում Հալիձորի ճակատամարտի վերաբերյալ²⁴: Այսպես՝ Չամչյանի համաձայն, Դավիթ-բեկի հետ Հալիձորում եղել է ընդամենը 453 զինվոր²⁵: Այս թիվն այնքան հստակ է, որ այն պետք է անպայման վերցված լիներ մի ինչ-որ մեզ չհասած աղբյուրից: Այն նաեւ որեւէ կերպ չէր կարող առաջանալ Չամչյանի այլուր կիրառվող տրամաբանական-կիսակամայական եզրահանգման եղանակի արդյունքում, եղանակ, որը նա երբեմն՝ օգտագործում է թվային տվյալների հետ գործ ունենալիս²⁶: Չամչյանը՝ որպես մխիթարյան միաբան, ինքն էլ կարող էր հանդիպած ու գրուցած լինել Վենետիկում բնակվող կամ այնտեղ այցելությամբ գտնվող Սյունյաց ազատամարտի վետերանների հետ: Նրա ձեռքի տակ կարող էին լինել նաեւ մեզ չհասած նախնական պատումը կամ պատումները: Սա հաստատվում է Չամչյանի եւս երեք հետաքրքրական տեղեկություններով, որոնք բացակայում են «Ղափանցվոց պատմության» պահպանված բնագրերում: Մեկը վերաբերում է տեղանվանը. օսմանյան բանակը, մոտենալով Հալիձորին, բանակում է «յանկոյս գետոյն Հալիձորոյ մերձ ի կիրճն Ղամպէլու ասացեալ»²⁷: Սյուս երկու տեղեկությունը՝ ռազմական բնույթի են. ա) ըստ Չամչյանի, օսմանյան բանակի՝ Հալիձորի վրա ձեռնարկած վերջին օրվա մեծ գրոհը եղել է երեք կողմից ու, ըստ այդմ էլ, մինչեւ հայերի հակագրոհը մարտն ընթացել է երեք ուղղությամբ. բ) սկզբից հայերը փորձել են հետ մղել օսմանցիներին հրացանային

²³ Մ . Օրմանյան . Ազգապատում, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1912-1914, եւ 1944, էջ 2844:

²⁴ Արդարացիորեն նշելով Չամչյանի՝ Դավիթ-բեկի գործունեությանը նվիրած գլուխների «Ղափանցվոց պատմությունից» առաջացած լինելը, Մ. Արամյանը չի նկատել վերը մեջբերվող նորություններն ու տարբերությունները (Պատմութիւն Ղափանցոց, Առաջաբան, էջ 71-72):

²⁵ Մ. Չամչեանց. Պատմութիւն Հայոց. հ. Գ, էջ 792:

²⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից», նշվ. աշխ, էջ 125-128:

²⁷ Մ . Չամչեանց . Պատմութիւն Հայոց. հ. Գ, էջ 793:

համագարկերով, սակայն ի վերջո գործը հասել է սուլերամարտի²⁸:

Այսպիսով, Հայիձորի ճակատամարտի մասին Չամչյանի հաղորդած նոր տեղեկությունները նույնպես խոսում են այլ նախնական պատումների գոյության օգտին:

Հայիձորի բերդի անկման դրվագը

Միայն Համապատումում են առկա Հայիձորի բերդի անկման կարեւոր մանրամասները: Այս դրվագում անմիջական դերակատարություն ունեցած Տեր-Ավետիքն այս մասին խոսում է չափազանց համառոտ, ասելով ընդամենը, թե Դավիթ-բեկի վախճանվելուց ու Մխիթար սպարապետի իշխան ընտրվելուց (1728 թ.) հետո «զկնի միոյ տարւոյ, վասն զի զօրականք միմիանցն ոչ հպատակեցան, ուստի Օսմանցին եկեալ էառ զբերդն Դաւթի, եւ զերի վարեցին զամենայն բնակիչսն նորա. իսկ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ...» (ՊՏԱ, էջ 142):

Երբ ծանոթանում ենք նույն իրադարձությանը վերաբերող Համապատումի նկարագրությանը, պարզ է դառնում ինչպես Տեր-Ավետիքի սակավախոսությունը, այնպես էլ այն, որ այդ տեղեկությունները մխիթարյաններին հաղորդել է այլ լրատու: Պարզվում է, որ Հայիձորի երկրորդ պաշարումից հետո բերդում խոռովություն է սկսվել ընդդեմ Մխիթար սպարապետի, որը Դավիթ-բեկի նման դիմադրությունն անվարան շարունակելու կողմնակից էր²⁹: Այդ խոռովության պարագլուխներից մեկը հենց Տեր-Ավետիքն էր, որին էլ երկու հոգու հետ միասին առաքում են օսմանցիների հրամանատարության մոտ՝ «խօսիլ զխաղաղութիւն ընդ նոսա»: Օսմանցիները երդվում են վնաս չհասցնել բերդում պատսպարվածներին, եթե այն հանձնվի առանց դիմադրության: Խոռվարարների համաձայնությունն ստանալով, օսմանցիները Տեր-Ավետիքին պահում են իրենց մոտ: Նույն գիշերով Մխիթարը, իջնելով բերդի պարսպից, հեռանում է: Իսկ երբ առավոտյան բերդի դռները ներսից բացվում են, կատարվում է այն, ինչ միանգամայն սպասելի էր, եւ ինչը շատ լավ հասկանում էր Մխիթար սպարապետը.

«այլ անօրէն զօրքն Օսմանցոց իբրեւ ի ներքս մտին, մերժեցին անարգեցին զերդմունս եւ զդաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին, եւ զկանայս եւ մանկունս զերի վարեցին, ի մենարանս կուսանացն մտին եւ զամենեսեան զերեցին. ապա զպարիսպս բերդին

²⁸ Նույն տեղում, էջ 794:

²⁹ Դավիթ-բեկի դիրքորոշումը հրաշալիորեն արտահայտված է 1725 թ. գրված մի վավերագրում. «Из Нахчивана турецкой паша посылал к армянам Капанским, к Даутбег баше (sic), чтоб он со своими армянами поклонился турецкому салтану и был бы у турок в подданстве. Но он, Даутбег баша, отказал ему, турецкому паше, и сказал, что я де вас не слушаю, в подданстве у вас быть не хочу и буду де против вас стоять доколе жив буду, а когда умру и что после меня останетца, тогда де как хотят, так и делают» (տե՛ս Գ. Գրիգորյան, «Архив внешней политики России, фонд Сношения России с Персией», оп. 1, 1725, д. 5, л. 3356):

քանդեցին կործանեցին, հարթ եւ հատակ արարին, եւ առին զկլին եւ գորդիսն Մխիթարայ³⁰ եւ զամենայն որ ինչ էր անդ, եւ թողին գնացին: Բայց զտէր Աւետիսն փաշայն եթող ի Հալի ձոր: Եւ իբրեւ նոքա չուեցին անտի, այլ զօրք Օսմանցոց անդր հասին, որք իբրեւ կամեցան ունիլ եւ սպանանել զնա, նա փախուցեալ ի նոցանէ՝ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանաւն առեալ զընտանիս իւր՝ զնաց բնակեցաւ ի Գաղատիայ: Եւ էառ զներումն ի Սրբազան Հայրապետէն Հոսնայ» (էջ 178):

Ինչպէս արդեն ասվեց, այս բոլոր տեղեկությունները ՊՏԱ-ից բացակայում են: Պատճառը պարզ է. Տեր-Ավետիքը չէր ցանկանում պատմել իր ակնհայտ դավաճանության մասին, որին զոհ գնացին հազարավոր մարդիկ: Այնուամենայնիվ, նա, ըստ երեւոյթին, անկեղծորեն զղջում ու տառապում էր իր սեփական սխալի համար, իսկ այրուցները, նրա բազում քաջագործությունները հիշելով, նրան զարմանալիորեն ներել էին ու դեռ ավելին՝ Գաղատիայում գտնված շրջանում հորդորում էին «կրկին արիանալ» եւ Մխիթար սպարապետին փոխարինած «Պալի Պէկին զինուորանալ» (Զորացուցակ, էջ 145):

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը հավաստում է, որ «Ղափանցվոց պատմության» հիմքում ընկած են ոչ միայն Ստեփանոս Շահումյանի եւ Տեր-Ավետիքի հաղորդումները (մեզ հասած ՊՄՇ-ն եւ ՊՏԱ-ն), այլեւ 1730-ական թթ. Վենետիկում քաջատեղյակ ուրիշ լրատուների՝ մխիթարյան միաբանների ենթարկած «խաչաձեւ հարցաքննումներն» ու դրանց արդյունքում գրառված մեկ կամ ավելի

³⁰ Օսմանցիները գրավել են Հալիձորի բերդը, հավանաբար, 1730 թ. սկզբին եւ ոչ 1729 թ., ինչպէս կարելի էր մակարեւել Համապատումի այն հաղորդումից, որ դեպքը տեղի է ունեցել Դավիթ-բեկի մահից մեկ տարի անց: Այսպիսի եզրակացության ենք գալիս, վերլուծելով 1730 թ. հուլիսի 10-ին Կ. Պոլսից Մխիթար Մեքաստացուն առաքված մի նամակի հետեւյալ տողերը. «...Նաեւ ասի թէ տաճիկք զՍղնախի հայերն յաղթահարեալ, ու զգերդաստանիս նոցին գերի վարեալ՝ աւելի քան զքսան հազար բերեն աստ» (Պատմութիւն Ղափանցոց, էջ 112. ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.): Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը հենց Մխիթար սպարապետի եւ Հալիձորում գերի ընկած մյուս հայ զորահրամանատարների ընտանիքների մասին է: Նկատի ունենալով այդ ժամանակներում ճանապարհորդելու արագությունը, հազարավոր գերիներին Սյունիքից Կ. Պոլիս հասցնելը տեսելու էր առնվազն 2-3 ամիս: Հետեւաբար, Հալիձորի գրավումը եղել է 1730 թ. գարնան սկզբներին, իսկ Մխիթար սպարապետի հետագա գործունեությունը (նոր զորագնդեր հավաքելն ու կազմակերպելը, Սյունիքի բերդերը վերստին ազատագրելը, Օրդուբադը գրավելն ու բնաջնջելը, – տե՛ս ՊՏԱ, էջ 142. Համապատում, էջ 179) տեսել է մինչեւ 1730 թ. վերջերը՝ մինչեւ նրա ողբերգական վախճանը Խնձորեսկում: Կարելի է անել եւս մեկ հետեւություն. եթե հետագայում ազատամարտի մասնակիցները Հալիձորի բերդի անկումը թվագրել են Դավթի մահից «մեկ տարի անց» նշումով, ապա պետք է կարծել, որ Դավթ-բեկի մահը տեղի է ունեցել 1728 թ. վերջերին (տարեթվի ճշտումը տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, «Ղափանցվոց պատմության» հավաստությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 85-100): Իսկ հիշատակված 20,000 հայերը գերեւարվել էին, ըստ ամենայնի, ոչ միայն Հալիձորի բերդում, այլեւ Ղափանի այլ շրջաններում:

(մեզ չհասած) նախնական պատումները, մի հանգամանք, որը բոլորովին այլ կողմից է բացատրում պատմական այս երկում տեղ գտած տեղեկությունների բացառիկ հավաստիությունը³¹:

³¹ Երկի արժանահավատությունը գնահատված է, մասնավորապես, աստ՝ Ա. Մ. Այվազյան, «Ղափանցվոց պատմության» հավաստիությունն ու կառուցվածքը», նշվ. աշխ., էջ 85-100: